

Prosvjetno djelovanje crkvenih redova u srednjem vijeku na području današnje Hrvatske

Stanišić, Matea

Master's thesis / Diplomski rad

2022

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:131:868512>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-05-20**

Repository / Repozitorij:

[ODRAZ - open repository of the University of Zagreb Faculty of Humanities and Social Sciences](#)

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
Odsjek za pedagogiju

**PROSVJETNO DJELOVANJE CRKVENIH REDOVA U SREDNJEM VIJEKU
NA PODRUČJU DANAŠNJE HRVATSKE**

Diplomski rad

Matea Stanišić

Mentorica: Dr. sc. Štefka Batinić

Zagreb, 2022.

Sadržaj:

1.	1
2.	3
2.1.	4
2.1.1.	4
2.1.2.	5
2.1.3.	6
2.1.4.	8
3. RAZVOJ CRKVENIH I GRADSKIH ŠKOLA OD 12. DO 16. STOLJEĆA	10
3.1. Škole u hrvatskim krajevima za kraljeva iz kuće Arpadovića (1102 – 1300)	11
3.2. Škole u hrvatskim krajevima za kraljeva iz kuće Anžuvinske (1300 – 1382)	12
3.3. Škole u hrvatskim krajevima za kraljeva iz različitih kuća (1382 – 1527)	13
4. CRKVENI REDOVI POSVEĆENI PROSVJETNOM RADU	14
4.1. Benediktinci	14
4.2. Dominikanci	18
4.3. Franjevci	23
4.4. Pavlini	25
4.5. Isusovci	30
4.6. Uršulinke i drugi ženski crkveni redovi	31
4.8. Srednjovjekovne obrazovne metode, odredbe i programi	33
5. ZAKLJUČAK	35
6. LITERATURA	37

Prosvjetno djelovanje crkvenih redova u srednjem vijeku na području današnje Hrvatske

Sažetak

Cilj ovoga rada bio je dati pregled prosvjetnog djelovanja crkvenih redova koji su u razdoblju srednjeg vijeka bili aktivni na području današnje Hrvatske. Rad je podijeljen u tri osnovne cjeline. Prva cjelina odnosi se na ranije razdoblje srednjeg vijeka te opisuje vrste škola u vrijeme narodnih vladara. Druga cjelina donosi pregled redovničkog prosvjetnog djelovanja u kasnijem srednjem vijeku kada su Hrvatsku vodili strani vladari iz raznih kraljevskih obitelji. Treći dio rada detaljnije prikazuje crkvene redove koji su bili posvećeni prosvjetnom radu, opisuje specifičnosti svakog od njih, ali i njihove zajedničke karakteristike. Uz to, spominju se srednjovjekovne obrazovne metode, odredbe i programi koji su utjecali na rad crkvenih redova. Prevladavaju muški crkveni redovi, ali poznata je i nekolicina ženskih crkvenih redova, poput uršulinki i benediktinki, pa je u posljednjem dijelu bilo spomena i o njima.

Ključne riječi: srednji vijek u Hrvatskoj, prosvjetno djelovanje, crkveni redovi, školstvo

Educational activity of church orders in the Middle Ages in the area of today's Croatia

Abstract

The purpose of this paper was to give a review of educational work of church orders which were active in the Middle Ages in the area of today's Croatia. The paper is divided into three basic parts. The first part refers to the earlier period of the Middle Ages and describes different types of schools in the time of domestic rulers. The second part provides an overview of educational activities of church orders in the later Middle Ages, when Croatia was led by foreign rulers from different royal families. The third part of the paper presents in more detail the church orders that were dedicated to educational work, describes the specifics of each of them, but also their common characteristics. In addition, medieval educational methods, regulations and programs that influenced the work of the church orders are mentioned. Male church orders predominate, but several female church orders are also known, such as the Ursulines and Benedictine nuns, so there was a mention of them in the last part.

Key words: middle ages in Croatia, educational work, church orders, education

1. UVOD

Hrvatsko srednjovjekovlje obuhvaća razdoblje od početka devetog stoljeća do prve polovice šesnaestoga. Ne postoje sačuvani materijalni ostaci koji bi omogućili iscrpniji uvid u početno razdoblje povijesti Hrvata, prije 800. godine (Raukar, 1997). Prvi znakovi kulturnih zbivanja na našim prostorima bile su kršćanske crkve jer su kršćani još prije dolaska Hrvata na današnje prostore imali slobodu vjeroispovijesti. Da bi se crkvena služba mogla obavljati, svećenici su se morali služiti crkvenim knjigama, a da bi to bili u stanju činiti, morali su biti pismeni. Nažalost nema pisanih tragova o prvim školama, ali može se potvrditi da su one postojale uz crkve jer je Carigradski sabor 681. izdao zahtjev za župnike koji je od njih tražio da otvaraju škole za mladež svojih župa. (Cuvaj, 1910). To je bila pučkoškolska obuka u obliku propovijedi. Prije takvih škola spominju se pjevačke. Osnovao ih je Grgur Veliki te se u njima uglavnom učilo crkveno pjevanje (Cuvaj, 1910). Najstariji sačuvani spomenici koji svjedoče o životu Hrvata na prostoru današnje Hrvatske datiraju iz devetog stoljeća pa se zato u ovome radu daje prikaz od devetoga do početka šesnaestoga stoljeća, razdoblja poznatog kao srednji vijek. Srednji vijek često izaziva negativne konotacije jer se nerijetko prvo pomisli na slabo razvijeno kulturno-povijesno razdoblje koje je obilježeno, u najmanju ruku, stagnacijom napretka koji je započeo u razdoblju antike. Srednjovjekovne vrijednosti razlikuju se od antičkih ideala i poučavanja, ali ne može se reći da su isključivo negativne. Duh svakog vremena nosi neke specifičnosti po kojima se novo razdoblje razlikuje od onoga koje mu je prethodilo. Tako je i u odnosu antike i srednjeg vijeka – u srednjovjekovnom razdoblju razvijaju se drugačiji svjetonazori i filozofije, iako su i antičke vrijednosti sačuvane, ali su morale biti prilagođene novim prilikama u novome vremenu. Srednji vijek svojevrsna je poveznica antike s modernim vremenom te nije uvijek označavao samo njezinu suprotnost. U razdoblju antike razvile su se mnoge teorije vezane za prosvjetni rad i obrazovanje djece. U srednjem vijeku one se propituju, mijenjaju i prilagođuju duhu novoga vremena, u kojemu je Katolička crkva imala glavnu ulogu, a crkveni redovi poznati su po svome prosvjetnom djelovanju. Ovaj rad temelji se upravo na tome kakvo je bilo prosvjetno djelovanje srednjovjekovnih crkvenih redova na području današnje Hrvatske. Najprije će se definirati razdoblje srednjeg vijeka u Hrvatskoj i dati podjela istoga, zatim će se navesti vrste škola koje su

tada postojale i crkveni redovi čije prosvjetno djelovanje nije prošlo nezapaženo. Bit će riječi o tome kako je nastava bila strukturirana, kome je uopće bila namijenjena, kakve su bile metode poučavanja, koji materijali i pomagala su korišteni, koji programi i odredbe su utjecali na nastavu i sl. Spomenut će se i ono što je u poučavanju u srednjem vijeku preuzeto iz antike, kao i prilike koje su uslijedile nakon srednjeg vijeka kako bi se pokazao utjecaj istoga na kasnija razdoblja i daljnji razvoj školstva.

2. ŠKOLE U HRVATSKOJ U DOBA NARODNIH VLADARA (7. – 12. st.)

Prije doseljenja na Balkan i područje današnje Hrvatske stari Slaveni odgajali su djecu samim životom u rodovskim zajednicama, upućujući ih u rad, običaje, vjerovanja i rukovanje oružjem. Odgojnim radom najčešće su se bavili stariji, najiskusniji ljudi i žreci, odnosno svećenici (Franković, 1958).

Načini poučavanja i prenošenja znanja koji su korišteni bile su usmena predaja (pričanje bajki, priča, pripovijedaka, poslovice, zagonetki), usmeno prenošenje iskustava, crtanje znakova i urezivanje u drvo, što je bilo prvo upoznavanje pisma. Prema današnjem poznavanju metodologije može se reći da su implicitno korištene metode poučavanja u ovo doba bile metoda usmenog izlaganja, metoda pripovijedanja te metoda demonstracije u slučaju pokazivanja rukovanja oružjem i oruđem. Karlo Veliki prvi je zamislio ideju opće pučke školovanosti, a svećenici i redovnici imali su zadatak provesti je u djelo. Osnivao je pjevačke, parohijalne, samostanske i katedralne škole. Zahtijevao je da svećenici odgajaju djecu s ljubavlju i brigom, a kontrolirali su ih biskupi i njihovi poslanici (Cuvaj, 1910).

Prvi prosvjetni rad crkvenih redova vezan je za crkvene latinske škole i naobrazbu budućih svećenika jer su crkvi bili potrebni svećenici, posebice u doba pokršćavanja Hrvata i neposredno nakon tog razdoblja. Pismenost je u to doba bila ograničena samo na svećenstvo, a poučavalo se na latinskom jeziku. Čak niti tadašnji vladari nisu bili pismeni, primjerice knez Trpimir, pa su dvorsku kancelariju uglavnom vodili obrazovani svećenici i biskup (Franković, 1958). U to vrijeme, od sedmog do devetog stoljeća, država, gradovi, općine i pojedinci nisu imali pravo otvarati škole, te su poučavati mogli isključivo svećenici (Cuvaj, 1910). To znači da su u ranom srednjovjekovlju jedino uporište intelektualne djelatnosti bili samostani. U njima su otvarane prve škole u kojima su se učili latinski jezik, crkveno pjevanje i osnove teologije, što je bilo u skladu s potrebama Crkve (Raukar, 1997).

Nakon samostanskih pojavile su se katedralne škole, primjerice katedralna škola u Zagrebu, otvorena početkom 14. stoljeća. Osnova poučavanja bile su *slobodne vještine*, od kojih su se učile gramatika, retorika, dijalektika i teologija (Raukar, 1997). Kako se

razdoblje narodnih vladara preklapa sa začecima hrvatske povijesti, a time i prosvjetnog djelovanja i otvaranja prvih samostana i škola, najprije će se navesti vrste škola koje su se počele razvijati dok su današnjim hrvatskim prostorima od sedmog do jedanaestog stoljeća vladali razni narodni vladari.

2.1. Vrste škola

2.1.1. Crkvene škole

Crkvenim školama mogu se nazivati sve škole koje su osnivane na inicijativu Katoličke crkve i koje su se najčešće nalazile uz samu crkvenu zgradu ili u njoj. Pojam je to koji obuhvaća ostale vrste škola povezane s katoličkim naukom, ali ponegdje se spominju i kao zasebna vrsta škola pa će se ovdje opisati njihovi počeci na području današnje Hrvatske. Začeci prosvjetnog djelovanja crkvenih redova sežu u deveto stoljeće. Ono se odvijalo na latinskom jeziku, a crkveni red koji je započeo s takvim djelovanjem bili su benediktinci. Knez Trpimir pozvao ih je u Hrvatsku te im dao sagraditi samostan na svom posjedu. Pravila benediktinskog reda zahtijevala su bavljenje radom, molitvom i obučavanjem djece pa nije čudno što je svaki samostan imao svoju školu i knjižnicu. U tim se crkvenim samostanskim školama, uz odgoj redovnika, odvijao i odgoj svjetovnih svećenika i plemićke djece te su škole obično imale dva odjeljenja, interno i eksterno. Učenici koji su primani u te škole bili su dječaci od pete do sedme godine. Oni su učili čitati i pisati latinski jezik, a nastavni materijali koje su koristili bile su voskom prevučene pločice i pergamena (Franković, 1958).

Benediktinci nisu poučavali samo na latinskom jeziku, nego se dio njih priklonio slavenskom jeziku i bogoslužju, a time i poučavanju i djelovanju na slavenskom jeziku (Franković, 1958). Razlog bi mogao biti u tome što su benediktinci u početku bili stranci koji su došli na poziv kneza Trpimira te je bilo očekivano da poučavaju na latinskom jeziku, ali poučavali su domaće ljude kojima je materinski jezik bio staroslavenski (hrvatska redakcija staroslavenskog jezika). Možemo pretpostaviti da je domaćim ljudima ipak bilo lakše koristiti se domaćim jezikom i poznatim pismom pa su iz tih benediktinskih redova proistekli tzv. popovi glagoljaši koji su važni za početke slavenske pismenosti i škole.

Počeci pismenosti na slavenskom jeziku vežu se za Konstantina (Ćirila) i Metoda te njihove učenike, od kojih su neki u devetom stoljeću došli i na prostore današnje Hrvatske. Konstantin je osmislio slavensko pismo, glagoljicu, a o načinima i tehnikama učenja poretka slova, čitanja i pisanja već je bilo spomena. Zanimljivo je napomenuti i da je poučavanje išlo postepeno i u koracima pa se tako pri čitanju najprije sricalo, pročitala bi se pojedinačno sva slova u nekoj riječi, a zatim cijela riječ (Franković, 1958).

Nakon tog osnovnog dijela učili su *sedam slobodnih vještina*. Mnemotehnika nije bila jedini način učenja u to doba. Najčešća metoda bila je, dakako, učenje napamet, što je za ono doba očekivano. Disciplina je bila stroga te su popularne bile metode kažnjavanja, primjerice šiba, post ili dodatna molitva (Franković, 1958).

2.1.2. Samostanske škole

Na razvoj samostanskih škola najviše je utjecao red benediktinaca. Jedno od njihovih glavnih zanimanja bilo je odgoj i obuka mladeži (Cuvaj, 1910).

Djelovanje benediktinaca u Hrvatskoj iznimno je važno jer su oni podupirali našu narodnu književnost, promovirali kulturu, pomagali očuvanju glagoljice, poučavali djecu i mlade te su uvijek bili na strani naroda u borbi protiv tuđinaca (Cuvaj, 1910).

U početku su se u njihovim samostanima obrazovali samo dječaci koji su trebali postati redovnici, a zvali su se *pueri oblati* (posvećeni dječaci). Kasnije su primali i dječake koji su se pripremali za neko svjetovno zanimanje. To je utjecalo na strukturu škole kako bi se dječaci koji žele upijati znanja potrebna za redovničku službu očuvali od svjetovnih utjecaja. Tako su benediktinske samostanske škole bile podijeljene na dva dijela – unutarnji (*schola interior*) i vanjski (*schola exterior*). Unutarnji dio bio je namijenjen mladim budućim redovnicima i on se nalazio u unutarnjem dijelu samostanske zgrade, a vanjski dio, predviđen za svjetovna zvanja, obično se nalazio u nekom udaljenijem dijelu ili na krilu zgrade (Cuvaj, 1910).

U benediktinskim školama učilo se *sedam slobodnih vještina* koje su bile podijeljene u *trivium* (gramatika, retorika, dijalektika) i *quadrivium* (aritmetika, geometrija, muzika,

astronomija). Uz to, učila se teologija i proučavalo latinsko pismo. Poučavalo se na latinskom jeziku, a jedino je najmlađim učenicima bila dozvoljena uporaba materinskog jezika (Cuvaj, 1910).

Učenike su poučavali svećenici i redovnici koji su svoje pedagoško iskustvo stjecali tijekom samog rada te osim zanimanja za knjigu i pismenost nije bilo drugih kriterija za njihov rad s djecom (Zaninović, 1988). Nakon čitanja i pisanja proučavale su se gramatika, retorika i dijalektika. Početnu obuku održavali su jednostavni redovnici, tzv. *scholasticusi*, a više nauke predavali su učeni redovnici, *magistri*.

Disciplina se u samostanskim školama održavala oštrim mjerama kao što su šiba ili bič. Svaka pogreška protiv reda, svaki nemar, nepažnja, pogreška u pjevanju ili čitanju bila bi kažnjavana te pritom nije bilo važno jesu li djeca plemićka ili siromašna, kazne su za sve bile iste (Cuvaj, 1910).

Prosvjeta u Hrvatskoj razvijala se na temelju prosvjete kakva je bila na europskom Zapadu jer su crkveni redovi odande dolazili na naše prostore i prenosili svoja pravila, način života i pogled na svijet. Zato se pretpostavlja da su benediktinske samostanske škole u Hrvatskoj bile slične onima u Italiji, odakle je taj red i došao na naše prostore (Cuvaj, 1910).

Najveći broj škola i dalje je u crkvenim rukama te obrazovni rad uglavnom obavljaju svećenici i redovnici. Početkom 13. stoljeća samostanske škole dobivaju zamah osnivanjem novih crkvenih redova (Franković, 1958).

2.1.3. Katedralne škole

Katedralne škole organizacijski su bile slične samostanskim te su se i ondje školovali budući svećenici, ali i ostali mladići željni nauke. Pojavile su se u sedmom stoljeću u Francuskoj, a kod nas su utemeljene u dvanaestom, nakon Lateranskog sabora 1179. godine (Cuvaj, 1910). Nalazile su se uz stolne crkve i bile su namijenjene za daljnje obrazovanje svećenika (Franković, 1958). Ovo su bile crkvene škole kojima je primarna zadaća bila poučavanje budućih redovnika, odnosno njihovo opismenjavanje kako bi u samostanskim knjižnicama mogli prepisivati knjige namijenjene bogoslužju i druge

religiozne tekstove onoga doba. Primarna svrha nije bila opismenjavanje što šireg kruga ljudi, nego je učenje pisma imalo drugu svrhu te će proći još neko vrijeme prije nego poučavanje postane dostupno različitim društvenim slojevima.

Već krajem devetog stoljeća kod nas nastaju začeci slavenskog školstva (Tkalčić, 1888 prema Cuvaj, 1910). Pismenost se počela brže širiti otkad se pojavilo slavensko pismo, a slavensko svećenstvo bilo je posebno posvećeno tome kako bi pokušalo boriti se protiv širenja latinskog jezika (Cuvaj, 1910).

Nakon Splitskog sabora 925. obuka u školi nameće se kao dužnost, kako roditeljska prema djeci, tako i gospodarska prema slugama (Cuvaj, 1910). Dakle, počinje se govoriti o važnosti obrazovanja. Ipak, poučavanje djece nije moguće bez zadovoljavajuće razine obrazovanja onih koji bi trebali poučavati ostale. Tako je prije svega bilo potrebno obrazovati svećenstvo i redovništvo kako bi oni bili osposobljeni obrazovati puk. Zbog toga su pri svakoj stolnoj crkvi osnivana učilišta za duhovnu mladež gdje je nastava bila potanko određena (Cuvaj, 1910).

Za vrijeme kraljeva iz narodne dinastije, od 925. do 1102., samostanske i katedralne škole bile su prije svega namijenjene svećeničkom i redovničkom pomlatku te su najčešće bile benediktinske škole koje su se, kako je već spomenuto, sastojale od dvaju dijelova (*scolae interiores claustris* za svećenički pomladak i *scolae exteriores* za svjetovno svećenstvo) (Cuvaj, 1910). U potonji dio primani su, doduše rijetko, i dječaci koji nisu planirali postati redovnici, a učenici su s naukom započinjali u sedmoj ili već u petoj godini života (Cuvaj, 1910). Naglasak je bio na kršćanskom odgoju te je razumljivo da je mnogo toga preuzeto od rimskih škola, prije svega način poučavanja, sredstva za izučavanje latinskog jezika i sedam slobodnih umijeća (Cuvaj, 1910).

Najvažnijom je smatrana gramatika koja je obuhvaćala jezična pravila, ali i čitanje i tumačenje prikladnih pisaca. Poznato je da se latinski učio prema slovnici rimskog učitelja Elija Donata ili prema slovnici carigradskog pisca Prisciana (Cuvaj, 1910). Najprije se učilo čitanje, a nakon toga pisanje. Za učenje čitanja koristile su se pločice ili listovi na kojima su abecednim redom bila zabilježena latinska slova. U početku se za vježbanje čitanja koristio psaltir, a velika se pažnja pridavala pravilnom izgovoru. Učenik bi, čitajući psaltir, vježbao i ponavljao molitve te ih je na taj način ujedno i učio napamet pa je ovakav oblik učenja unapređivao kako čitanje tako i pamćenje (Cuvaj,

1910). Nakon nekog vremena provedenog u učenju čitanja započinjalo se s vježbanjem pisanja. Učenici su dobivali pločice premazane voskom na kojima bi pisaljkom udubljivali slova koja su se nalazila na drugoj pločici, a koja je učitelj udubio kao predložak. Nakon prvotnog vježbanja na pločicama, prelazilo bi se na pisanje perom i crnilom na koži. To vježbanje bilo je dugotrajnije, a ako bi učitelj kod nekog učenika opazio naprednu vještinu, pripremao bi ga za krasnopisca, odnosno za lijepo i ukrašeno pisanje kako bi prepisivao knjige u samostanima (Cuvaj, 1910).

Osim čitanja i pisanja poučavali su se latinska gramatika i vokabular te su si učenici sastavljali male rječnike (Cuvaj, 1910). Čitanje, pisanje, gramatika, crkveno pjevanje i računanje bili su dio početničke obuke koja je služila kao priprema za bogosloviju (Cuvaj, 1910). Nastavak početne obuke u samostanskim i stolnim školama bili su *trivium* i *quadrivium*. Najveći naglasak bio je na gramatici gdje su se upoznavali s latinskom metrikom i stilističkim vježbanjem te su tumačili rimske pjesnike, prije svega Vergilija i Ovidija (Cuvaj, 1910).

U Dalmaciji su, uz samostanske, postojale i katedralne i gradske škole. Crkvene vlasti nisu blagonaklono gledale na obrazovanje klera u gradskim školama jer su se bojale heretičkih utjecaja. Radom katedralnih škola također nisu bile previše zadovoljne pa su ih početkom 14. stoljeća reformirale te su one otad imale tri dijela: gramatički, logički i teološki. I dalje se obrazovni rad temeljio na proučavanju crkvenih knjiga, a uz to su se čitali i neki latinski pisci, poučavala se povijest, retorika i crkveno pravo (Franković, 1958).

Nastava se odvijala na latinskom jeziku, osim u Senju, gdje se poučavalo i glagoljsko pismo i upućivalo u slavensko bogoslužje. Glagoljaši su smatrani manje vrijednima od latinaškog svećenstva te je njihovo obrazovanje bilo oskudnije. Katedralne škole spominju se i u Zagrebu i Čazmi, dok ih u slavonskim biskupijama u ovom razdoblju nije bilo.

2.1.4. Župne škole

Župne škole osnivale su se uz crkvene župe, a bile su predviđene za manje skupine dječaka koje je poučavao župnik. Glavni predmeti poučavanja bili su vjeronauk, čitanje crkvenih knjiga na latinskom te pisanje i pjevanje molitava (Zaninović, 1988). Nastavni

sadržaj uglavnom se temeljio na vjerskim zahtjevima pa su se tako učile molitve na latinskom jeziku, psalmi, čitanje crkvenih knjiga i Svetog pisma. Sposobniji učenici su uz to učili i vještine *triviuma* koje su uz *quadrivium* i teologiju predstavljale najviše nastavno dostignuće u školama ranoga srednjeg vijeka (Zaninović, 1988).

Nastavne metode temeljile su se na mehaničkom pamćenju bez previše razumijevanja i povezivanja, što je i očekivano s obzirom na to da se nastava održavala na latinskom koji se nije previše povezivao s materinskim što je bila otežavajuća okolnost za učenike. Zbog toga mnogi od njih nisu uspješno svladavali gradivo pa su dosta rano napuštali školu (Zaninović, 1988).

Poznato je da se u župnim školama čitanje učilo metodom sricanja što je učenicima bilo teško i mukotrpno pa se čitanje često učilo i po nekoliko godina. Izazov je bio tim veći kada se sjetimo da se čitanje učilo iz knjiga pisanih rukom pa je i o rukopisu ovisila razina težine svladavanja te vještine. Još jedna popularna nastavna metoda bilo je učenje napamet jer su se na taj način učile brojne molitve i psalmi. Cjelokupni nastavni sadržaj imao je dogmatski karakter te je bio prožet religijskim duhom, a kršćanska mistika i simbolika bila je prisutna čak i u poučavanju brojeva i računanja. Tako se poučavanje aritmetike svodilo na mistično tumačenje brojeva. Primjerice, broj jedan označavao je jedinog boga, dva je bio povod za razgovor o bogu ocu i bogu sinu, trojka je označavala sveto trojstvo, a četvorka četvoricu evanđelista. Broj trinaest već je tada bio nesretan te je označavao Judu, apostola koji je izdao Isusa (Zaninović, 1988).

3. RAZVOJ CRKVENIH I GRADSKIH ŠKOLA OD 12. DO 16. STOLJEĆA

U razdoblju od 12. do 16. stoljeća prostorom današnje Hrvatske vladale su različite kraljevske obitelji. Slijedi prikaz obrazovnih prilika i rada crkvenih redova za vrijeme Arpadovića, Anžuvina i drugih vladara poput Sigismunda i Matije Korvina.

U navedenom razdoblju obrazovanje je i dalje privilegij viših slojeva društva. Svećenstvo je još uvijek najbrojniji obrazovani stalež, ali je razlika u odnosu na prijašnje razdoblje u tome što više nisu jedini obrazovani stalež, nego se i plemići te bogatiji građani počinju obrazovati i sudjelovati u kulturnom radu i umjetničkom stvaralaštvu (Franković, 1958).

Dok je u prvoj polovici srednjeg vijeka svećenstvo bilo gotovo jedini pismeni društveni sloj, u drugoj polovici te se prilike mijenjaju, prije svega zbog razvoja gradova. Kako raste njihova moć, javlja se potreba za obrazovanim i pismenim ljudima koji će biti sposobni za upravljanje poslovima u trgovini i trgovinsko dopisivanje sa stranim svijetom. Iz tih praktičnih razloga gradovi, prije svega talijanski, počinju financirati otvaranje novih škola i dovođenje stranih učitelja. Zato su te škole nazivane gradskima, a jedne od prvih na našim prostorima otvorene su u Dubrovniku i Zadru (Urlić, 1919).

Dubrovačka gradska škola već je u 15. stoljeću bila poznata po svojoj vrsnoći. Velika školska zgrada sastojala se od dvaju katova – na jednome su poučavani odrasliji učenici, a na drugome su bili mlađi koje se poučavalo čitanju, pisanju i računanju. Odraslijima su nastavu držali strani učitelji, prije svega iz Italije, a početna obuka povjeravana je domaćim svećenicima jer mlađi učenici nisu poznavali drugog jezika, osim hrvatskog (Urlić, 1919). No, kao što je navedeno, dubrovačka škola razvila se u 15. stoljeću, a sada će se prikazati obrazovne prilike na hrvatskim prostorima u stoljećima koja su mu prethodila.

3.1. Škole u hrvatskim krajevima za kraljeva iz kuće Arpadovića (1102 – 1300)

U razdoblju vladavine Arpadovića prevladavaju samostanske škole, a temeljni predmet bila je gramatika. Učenicima je kao udžbenik služila Donatova *Ars minor*, a učitelji su se rukovodili njegovim djelom *Ars grammatica*. Pri tumačenju bi se koristila i knjiga lektora Priscianusa *Institutio de arte grammatica* dok su za štivo služile Biblija, Ezopove basne te Katonove, Vergilijeve i Ovidijeve moralne pripovijetke (Cuvaj, 1910). Učenici su morali čitati s razumijevanjem jer su nakon pročitano g morali pripovijedati o čemu se radi u tekstu. Također su morali učiti pjesme napamet, a bilo je i pisanih radnji koje su im služile kao alat i pomoć u usvajanju latinskog jezika (Cuvaj, 1910). Uspješniji učenici bi nakon *triviuma* nastavljali s *quadriviumom*; učili su aritmetiku, zemljopis, astronomiju, crkveno pjevanje, a svi predmeti bili su prožeti teologijom. Dok su se *trivium* i elementarni predmeti poučavali u svim školama, *quadrivium* se poučavao u boljima. Od crkvenih redova koji su otvarali samostane i imali škole prvi su se pojavili benediktinci, a uz njih važno je spomenuti i cistercite, premonstrate, augustinke, dominikance, franjevce, božjake (templare), pavline, ali i opatice (Cuvaj, 1910).

Ugarski kralj Stjepan II. utemeljio je 1130. red norbertinki. Red se proširio Ugarskim Kraljevstvom pa tako i kod nas, a to potvrđuje činjenica da im je zagrebački biskup Stjepan II. Babonić dao sagraditi crkvu i samostan u Ivaniću (Cuvaj, 1910). Norbertinke su tamo poučavale žensku djecu knjizi i ručnom radu te su ih pripremale za postajanje uzornim suprugama i majkama. To možemo smatrati primjerom poučavanja djevojčica za koje je obrazovanje bilo dosta ograničenije nego za dječake.

Dominikanci su crkveni red koji je, od samog dolaska u Hrvatsku u 13. stoljeću, veliku pažnju posvećivao školstvu. Oni su već 1288. izradili školski red, a u poučavanju su najviše naglašavali crkveno govorništvo (Cuvaj, 1910). Za vrijeme vladavine Arpadovića otvarane su u Zagrebu sjemenišne škole, koje je polazila samo sjemenišna mladež uz pokojeg plemića, dok građanstvo i puk još nisu vidjeli potrebu u tome. Za obuku su učenici tih škola morali učiteljima plaćati pristojbu, dijelom u novcu, a dijelom u raznim proizvodima. Ponekad su učitelji čak silom tražili naknadu (Cuvaj, 1910).

3.2. Škole u hrvatskim krajevima za kraljeva iz kuće Anžuvinske (1300 – 1382)

Početak 14. stoljeća došlo je do preustroja sjemenišnih škola, a razlog tome bio je razvoj trgovine i obrta. U školama se počeo poučavati raznolikiji sadržaj te više nije bilo samo teološki usmjerenog poučavanja nego je bilo važno naučiti čitati, pisati i računati u svrhu poslovanja i trgovanja s drugima. Još jedna promjena je da su polaznici ovih škola dolazili iz različitih društvenih slojeva, od siromašnih učenika i pučana do gradskih sinova i plemića. S obzirom na njihovo financijsko stanje, od učenika su se uzimale različite naknade, neki nisu morali ništa prinositi, neki su morali davati hranu poput kruha, sira i jaja, dok su neki plaćali novcem i drugim darovima (Cuvaj, 1910).

Sjemenišne škole su prema predmetu poučavanja bile podijeljene u tri odjela. Prvi je bio *grammaticalia* čiji je predmet bilo proučavanje latinske slovnice i sintakse. Drugi dio, u kojem su se predavale logika i retorika, naziva se *logicalia*, a treći dio bio je *theologia*. U zagrebačkim sjemenišnim školama predavale su se znanosti koje su bile zastupljene u istim školama diljem Europe, ali razlika u razvoju i kvaliteti bila je velika, na što su utjecale političke borbe i loši materijalni uvjeti poput nedostatka zgrada. Jedan od crkvenih redova koji se za vrijeme Anžuvina bavio prosvjetnim radom jesu dominikanci. Spominje se njihova zajednica u Zagrebu, koja je prvotno bila smještena u samostanu Sv. Nikole u Vlaškoj ulici, a najviše su mlade poučavali crkvenim naucima i službama kao što su proučavanje psalama, pjevanje i sl. (Cuvaj, 1910).

Uz župe bile su u 14. stoljeću osnivane tzv. crkvene ili župne škole koje su bile nazivane i gradskim. U njima su se poučavali vjeronauk, materinji jezik, crkvene molitve, čitanje, pisanje, računanje i pjevanje (Cuvaj, 1910).

Učitelji su bili jako slabo plaćeni, a i ostali uvjeti bili su dosta siromašni. Nije bilo nikakvih propisa i naputaka te su učitelji bili prepušteni samima sebi u osmišljavanju nastavnog sata i načina prenošenja znanja. Zbog toga je o sposobnostima učitelja dosta ovisio uspjeh učenika. Materijalni uvjeti bili su loši i jedan od problema bila je skupoća nastavnog materijala, primjerice papira. Većina učenika nisu imali knjige pa su im učitelji diktirali što moraju znati (Cuvaj, 1910).

Tjelesno je kažnjavanje bilo uobičajena i svakodnevna praksa te su učitelji za discipliniranje razuzdane mladeži često upotrebljavali šibu. Spominju se i zapisi o tome

kako su neki učitelji toliko tukli učenike da su neki zadobili ozljede opasne po život, a neki su čak i tužili učitelje zbog teškog ozljeđivanja djeteta (Cuvaj 1910).

3.3. Škole u hrvatskim krajevima za kraljeva iz različitih kuća (1382 – 1527)

Nakon vladavine Anžuvina prostora današnje Hrvatske vladali su kraljevi iz raznih kraljevskih obitelji, među kojima su se za obrazovanje puka najviše zalagali Žigmund Luksemburški, Matija Korvin i Vladislav II. Žigmund Luksemburški bio je ugarsko-hrvatski kralj od 1387. do 1437. godine. U njegovo doba počele su se razvijati javne pučke škole, prije svega u Zagrebu. Ono što je poznato o radu tih škola jest da se početna obuka sastojala od čitanja, pisanja, računanja, gramatike i crkvenog pjevanja. Nakon dugotrajnog vježbanja čitanja prelazilo se na pisanje, najprije po kamenoj ploči, a zatim perom i crnilom po papiru (Cuvaj, 1910). Nakon pisanja slijedilo je učenje općih računskih radnji, zbrajanja, oduzimanja, množenja i dijeljenja. Kada bi učenik naučio lijepo čitati i pisati za vježbu bi dobivao psaltir. Pri čitanju se moralo paziti na pravilno naglašavanje riječi, a pročitano se usput i učilo napamet, usporedno na hrvatskom i latinskom jeziku. (Cuvaj, 1910).

Uz javne pučke škole tu su još i samostanske škole. Na području elementarne obuke u ovome vremenu najviše zasluga ide crkvenim redovima, među kojima prednjače franjevci, a tu su još škole pod vodstvom cistercita, premonstrata, augustinaca, dominikanaca, templara i pavlina (Cuvaj, 1910). Poučavalo se pjevanje, sviranje na orguljama, teorija glazbe, kompozicija i glazbena znanost.

4. CRKVENI REDOVI POSVEĆENI PROSVJETNOM RADU

Unutar Crkve djelovali su posebni crkveni redovi:

- 1) Benediktinci
- 2) Dominikanci
- 3) Franjevci
- 4) Pavlini
- 5) Isusovci
- 6) Uršulinke

Svaki od njih imao je poseban zadatak u organizaciji školstva. Svoje su škole, u prvom redu, otvarali zbog vlastite potrebe da osiguraju svoj pomladak. Tijekom vremena, takve škole dobivaju interni karakter te se u njima počinju osposobljavati državni činovnici te državna administracija (Hoško, 2003, prema Munjiza i Lukaš, 2013). Međutim, treba reći kako su određeni crkveni redovi prosvjetno djelovali dominantno u srednjem vijeku te će u ovom radu pažnja biti usmjerena upravo na njih.

4.1. Benediktinci

Benediktinci su nastali u Monte Cassinu, odakle su se ubrzo počeli širiti diljem Europe, a gdje god su išli, donosili su monumentalnu romaničku kulturu, beneventanu, razvijene obrte i školski sustav (Kujundžić, 1994).

Prva hrvatska škola ustrojena je 852. u sastavu benediktinskog samostana u Rižinicama kod Splita gdje su benediktinci došli na poziv kneza Trpimira. Do kraja 12. st. bilo ih je preko trideset na području Hrvatske i Dalmacije, a svaki benediktinski samostan morao je imati svoju školu.

Papa Ivan X. poticao je 925. kralja Tomislava i ostale duhovne i svjetovne dostojanstvenike da šalju djecu na učenje u samostanske škole (Urlić, 1919). Plemenitaške obitelji poticalo se da u školu šalju ne samo svoju djecu, nego i djecu svojih kmetova. Dakle, redovnici su poučavali besplatno, neovisno o društvenom

statusu, sve osobe koje su to htjele. Takav sustav koji jasno brine o obrazovanju i školovanju djece vidljiv je već i u vrijeme Mutimira, Tomislavova oca. Naime, već tada je postojao dvorski nadglednik škola, tj. Žitelj.

Što se tiče ženske djece, njih su podučavale benediktinke, najčešće na području najveće koncentracije samostana, tj. u Dalmaciji. Međutim, brigu o školovanju i obrazovanju djevojčica u 19. stoljeću preuzima država (Ostojić, 1963).

Učiteljsku je službu obično obavljao kanonik školnik, a učenici su najprije poučavani čitanju i pisanju, dok je za darovitije nakon toga dolazilo poučavanje sedam slobodnih umijeća. Glavna svrha svih poučavanja bila je upoznavanje učenika s kršćanskom naukom kako bi prema njemu ravnali svoj način života (Urlić, 1919). Još jedan od ciljeva bio je ovladavanje latinskim jezikom. Latinski jezik bio je jezgra cjelokupne nastave jer se željela postići sposobnost učenika da se latinskim jezikom služe poput materinjeg te da im on to s vremenom i postane (Urlić, 1919). Da bi do toga došlo, bilo je potrebno da se latinskim služe i u svakodnevnom životu pa ih se na to također poticalo.

Kako je poučavanje bilo prilagođeno kršćanskom nauku, tako je i sedam slobodnih umijeća bilo ponešto modificirano. U staro doba retorika je bila važna za stjecanje govorničkih sposobnosti, a u vrijeme kada se poučavala u samostanskim školama odnosila se na vještinu sastavljanja pisama i drugih isprava. Dijalektika je za svrhu imala osposobiti učenike za raspravljanje o vjerskim pitanjima, aritmetika i astronomija odnosile su se na upućivanje u izračunavanje crkvenih svetkovina, a geometrija je obuhvaćala prirodopis i liječništvo protkano teološkim tumačenjem (Urlić, 1919).

Program obučavanja obuhvaćao je, dakle, rimski *trivium* i *quadrivium*. Poučavanje je u teorijskom dijelu nastave bilo verbalno što znači da se predavalo, tumačilo i čitalo. U praktičnom dijelu vježbalo se i oponašalo učitelja što se može tumačiti kao metoda demonstracije. Praktična nastava izvodila se na principima imitacije i manipulacije jer su braća-majstori pred učenicima izvodili profesionalne radnje koje su učenici najprije promatrali, a kasnije uvježbavali sve dok sami ne bi svladali određenu vještinu.

Benediktinska metodika sadržavala je četiri vrste komuniciranja: molitvu, rad, čitanje i razmišljanje o Božjoj riječi (Kujundžić, 1994). Razmišljanje ili kontemplacija bili su

obavezni za učenike koji su se pripremali za svećenički poziv dok je za svjetovne učenike bila dovoljna molitva u smislu katehističkog načina posredovanja vjerskih istina (Kujundžić, 1994). Od nastavnih sredstava poznato nam je da je svaki učenik imao vlastiti pribor, a u skriptorijima su postojale *tabulae cerae* (navoštene pločice po kojima se pisalo), *stilus* (pisaljka od metala ili slonove kosti), svici papirusa, *capsa* (kutija u kojoj su se držali rukopisi), *atramentarium* (tintarnica) s *calamusom* (pisaljka od trske), *codexi* (rukopis u obliku knjige) te ostala pomagala iz matematike, geometrije i astronomije (Kujundžić, 1994). U početku se nastava održavala na latinskom jeziku, a kasnije se u benediktinskim školama udomaćio crkveno-staroslavenski jezik s kojim je došla i glagoljica.

Zanimljivo je da se benediktinska odgojna doktrina temeljila na jedinstvu svih duhovnih i tjelesnih snaga čovjeka. To znači da se nastavni programi obogaćuju kako religijskim sadržajima tako i manualnim aktivnostima, umjetnostima i znanostima. Naglasak, dakle, nije bio isključivo na vjerskom odgoju, nego na svestranom i cjelovitom razvoju čovjeka jer su smatrali da se nijedna čovjekova strana i sposobnost ne bi trebala zanemarivati u korist nekih drugih, nego bi trebalo, kao u glazbi, težiti simfoniji duha i tijela, molitve i rada, igre i dužnosti, slobode i prisile (Kujundžić, 1994).

Svaki benediktinski samostan imao je najmanje jednu školu. Ako je samostan imao dvije škole, jedna od njih bila je vanjska, dok je druga bila unutarnja. U unutarnjoj su se školi podučavali dječaci koji su u konačnici trebali ostajati u samostanima i prihvatiti redovništvo. S druge strane, vanjska je škola bila namijenjena dječacima koji su se trebali osposobiti za takvu vrstu službe, ali za njih nije bilo predviđeno da moraju postati redovnici. Isto tako, udžbenici korišteni tijekom predavanja tek su se minimalno mijenjali pa su, stoga, bili upotrebljavani kroz cijeli srednji vijek

Pojavljivanje tiska omogućilo je tiskanje mnogih inkunabula i širenje samostanskih knjižnica. Valja spomenuti kako su samostanske knjižnice bile dostupne apsolutno svima koji su bili zainteresirani za čitanje, tj. nisu bile ograničene isključivo za samostansko korištenje. (Horvat, 2010).

Samostanski skriptoriji zauzimali su vrlo važnu ulogu u razvoju pismenosti na području Hrvatske. U njima su se prepisivale knjige i ukrašavale zbirke te su zbog toga smatrani srednjovjekovnim knjižnicama. Tako su pisari prepisivali tekstove, rubrikatori isticali

određene dijelove teksta crvenom tintom, dok su iluminatori ukrašavali tekstove te se bavili oslikavanjem istih. Unutar njih dominirala je liturgijska literatura, ali se moglo pronaći i literatura kršćanske tematike (Šanjek, 1996).

Benediktinci su redovnički stalež koji je bitno promijenio odnos prema knjizi i koji je odigrao značajnu ulogu u očuvanju antičke baštine. Sv. Benedikt u temelje je svoga reda uz molitvu ugradio i ručni rad, a njegovi sljedbenici postali su glavni nositelji pisma, pismenosti i knjige. Potvrda tome je i činjenica da je od prošlih civilizacija preživjelo uglavnom ono što su sačuvali upravo ti redovnici jer je u pljački germanskih osvajača nakon pada Zapadnog Rimskog Carstva nestalo gotovo sve knjiško blago koje se do tada moglo naći u rimskim knjižnicama (Krašić, 2012). Knjiga je prije svega imala sakralni karakter, ali je sve više postajala i svakodnevnim *alatom* šireg sloja mladih ljudi koji su u njoj mogli naći potrebne tekstove za predavanja svojih profesora (Krašić, 2012).

Važno je spomenuti kako benediktinci nisu prepisivali isključivo za svoje potrebe, već su to ponekad činili za potrebe župa, biskupija, tj. crkava, ali i za potrebe bogatih svjetovnjaka. Na području današnje Hrvatske isticao se skriptorij u samostanu sv. Krševana u Zadru. Isti je svoj vrhunac dočekaio polovicom 11. stoljeća kada su nastali neki od najljepših dalmatinskih kodeksa pisanih oblom beneventanom (Šanjek, 1996). Od 13. stoljeća benediktinski samostani počeli su oskudijevati redovnicima te više nisu imali dovoljan broj redovnika koji bi mogli održavati nastavu. (Dadić, 2000).

Okvirno se procjenjuje da je na hrvatskom prostoru postojalo preko sto muških i oko pedeset ženskih benediktinskih samostana, od kojih se najveći broj formirao u Dalmaciji od jedanaestog do trinaestog stoljeća (Galović i Trogrlić, 2018). Imajući na umu da su se benediktinci morali baviti i obrazovnim radom, možemo zaključiti da je njihovo prosvjetno djelovanje bilo izuzetno rasprostranjeno i važno za razvoj školstva i opismenjavanje društva. Benediktinci su bili prvi narodni učitelji, a nakon pada njihova ugleda nastupaju dva nova reda – dominikanci i franjevci.

4.2. Dominikanci

Za razvoj školstva u hrvatskim krajevima važnu ulogu ima i Red braće propovjednika utemeljen 1216. Njegov utemeljitelj, Dominik de Guzman, opredijelio se za intelektualni rad i permanentni studij jer je iznimno važnim smatrao trajno doktrinarno usavršavanje i školovanje pa je cilj njegova reda bio upoznati istinu i drugima je predati, a kao glavno sredstvo za postizanje toga cilja služi učenje (Radelj, 1994). Šanjek (1966) navodi kako se može pretpostavljati da dominikanci u Hrvatsku dolaze između 1217. i 1218. dok je prva potvrđena vijest o dominikancima u Hrvatskoj iz 1229. godine. Isto potvrđuje i Zaninović (1917) spominjući spomen-spis splitskog biskupa Guncela. Kada su crkveni redovi dolazili u Hrvatsku, uglavnom su najprije dolazili u Dalmaciju ili središnju Hrvatsku pa je zanimljiva činjenica da su prvi dominikanski samostani na hrvatskom prostoru niknuli sredinom 13. stoljeća u Slavoniji, prije svega u okolici Virovitice, Požege, Đakova i Donjeg Miholjca. Međutim, nije trebalo dugo čekati otvaranje samostana u Dalmaciji jer su u istome stoljeću osnovani dominikanski samostani u Dubrovniku, Ninu, Splitu, Zadru, Pagu i Trogiru (Krašić, 1997). Vrhunac razvoja u hrvatskim krajevima dominikanski je red doživio sredinom 15. stoljeća. Tada je samo na području Dalmacije bilo sedamdesetak samostana s gotovo dvije tisuće članova (Krašić, 1997).

Dominikanski red osnovan je s ciljem propovijedanja kršćanske vjere, a to poslanje bilo je moguće ostvariti na tri načina – propovijedanjem živom riječju na crkvenim propovijedima, predavanjem na sveučilištima i pisanom riječju (Krašić, 1997). Nastanak dominikanskog reda bilježi se u vrijeme nastanka prvih europskih sveučilišta što svakako nije slučajno, niti s vremenskog, niti sa sadržajnog aspekta. Naime, dominikanski red i sveučilišta potomci su Katoličke crkve i latinske kulture. Obje ustanove narasle su kao izraz velikih potreba europskog društva za sustavnim, jakim i dobro organiziranim kulturno-znanstvenim i vjerskim uporištima (Krašić, 2004). U poučavanju, najviše se pažnje pridavalo retorici. Prosvjetno su djelovanje dominikanci obavljali u svojim samostanskim školama. U njima su se, uz poučavanje budućih redovnika, mogle obrazovati i osobe koje nisu planirale postati članovima njihova reda što znači da su samostanske škole bile javnog karaktera (Šanjek, 1966). Značajni su po tome što su imali i svoj školski red, odnosno nastavni plan i program. To

je u srednjovjekovnom prosvjetnom djelovanju bila rijetkost te su svećenici-učitelji bili prepušteni samima sebi u odabiru sadržaja koji će poučavati i načina na koji će ih prenositi učenicima. Imali su samostane i škole po cijeloj Hrvatskoj, kako u unutrašnjosti, tako i na obali (Franković, 1958).

Svaki dominikanski samostan imao je vlastitu samostansku školu kojom je upravljao lektor. Njegov asistent i zamjenik koji mu je pomagao u ostvarivanju nastavnog programa bio je podlektor, a učitelj studenata bio je zadužen za nadgledanje učenja i funkcioniranje škole (Šanjek, 1988). Svaki samostan imao je, dakle, doktora ili lektora čija je zadaća poučavanje braće, a sistem predavanja bio je takav da su se predmeti koji su dio temeljne izobrazbe morali slušati barem dvije godine kako bi nakon toga počeli proučavati druge discipline, prije svega teološke (Šanjek, 1966).

Školski ustroj bio je sličan onome u benediktinskim školama – postojala su dva učenička odjeljenja, jedno za mlađe učenike koje se poučavalo slobodnim umijećima, i drugo gdje su učenici nakon početne obuke stjecali bogoslovno obrazovanje te filozofska znanja. Kao što je spomenuto, škole su bile javne – pohađali su ih budući redovnici i vanjski đaci, a na čelu je bio učitelj lektor (Radelj, 1994).

Poučavanje je temeljeno na srednjovjekovnoj znanstvenoj metodi, skolastici, koja podrazumijeva čitanje i tumačenje odabranih tekstova istaknutih autora, a čitanje se shvaća kao komentar teksta i kao samostalno predavanje. U dominikanskim su se školama predavanja sastojala od čitanja mjerodavnih tekstova, jezične raščlambe pročitanoga, dijalektičkog traženja smisla riječi i pojmova, rasprave u kojoj su se razmjenjivala osobna mišljenja i komentari kako bi se dokučila istina (Radelj, 1994).

Dominikanci su veliku važnost pridavali knjigama te su učitelji nastojali učenicima usaditi naviku odnošenja prema knjizi s poštovanjem. Svrha toga bila je čuvanje knjiga te poučavanje učenika kako se na ispravan način služiti istima.

Dominikanski školski sustav dijelio se na tri stupnja/tečaja (*cursus*):

- a) Osnovni/gramatički – nije se svodio isključivo na učenje gramatike i latinskog jezika, već je pružao spoznaje latinske književnosti
- b) Materijalni (*cursus materialis*) – za sve članove klerike koji su bili obvezni pohađati „obični fratri“ radi pripreme za propovjedničku službu

- c) Formalni (*cursus formalis*), viši ili specijalistički – pohađali su isključivo oni koji su se željeli specijalizirati u filozofiji i teologiji te postići jedan od viših akademskih naslova (Krašić, 2004).

Unutrašnji je sustav bio piramidalno osmišljen. To podrazumijeva dijeljenje na tri vrste učilišta po okomici:

- 1) Samostanska (*Studia conventualia*)
- 2) Provincijska (*Studia provincialia*)/Posebna (*Studia particularia*)
- 3) Generalna (*Studia generalia*).

Tomu treba pridodati i činjenicu kako su osnovnom/gramatičkom tečaju odgovarale samostanske škole, tj. učilišta, materijalnom tečaju odgovarala su provincijska, tj. posebna učilišta, dok su formalni tečajevi odgovarali generalnom učilištu.

Upravo takav piramidalni ustroj školovanja omogućio je mladim i sposobnim studentima, koji su ujedno bili željni znanja i usavršavanja, uspon do visokih akademskih naslova (Krašić, 2004).

Samostanska su učilišta pružala filozofsku, biblijsku, teološku i pastoralnu izobrazbu *običnim* fratriba te nisu davala poseban akademski naslov. S druge strane, posebna ili provincijska učilišta bila su namijenjena svima koji su željeli steći širu izobrazbu iz istih ili nekih drugih predmeta te onima koji imaju želju specijalizirati se u određenoj znanstvenoj disciplini. Konačno, generalna su učilišta služila za izobrazbu profesora kako bi bili pogodni za predavanja na svim vrstama učilišta. Generalna su učilišta davala čak tri vrste akademskih naslova:

- 1) Lektorat (*lectoratus*)
- 2) Bakalaureat (*baccalaureatus*)
- 3) Doktorat (*doctoratus*) (Krašić, 2004).

Lektorat je bio prvi akademski naslov koji se postizao na generalnim učilištima, a mogao se postići i iz filozofije i iz teologije.

Bakalaureat bio je drugi akademski naslov koji se stjecao na generalnim učilištima. To je vrsta prijelaznog stupnja između studenta koji je pripremaju za polaganje doktorata te samih doktora.

Konačno, doktorat ili magisterij iz teologije u dominikanskom je redu bio najviši akademski naslov koji se mogao postići isključivo na generalnim učilištima. Doktorat je dodjeljivan uz ime te posebno odobrenje Svete Stolice pa su, shodno tome, doktori uživali sva prava i povlastice koje je predviđalo kanonsko pravo (Krašić, 2004).

Dominikanac Augustin Kažotić mnogo je doprinio razvoju školstva u Zagrebu reformirajući tadašnju katedralnu školu i pružajući šanse za školovanje kako djeci dobrostojećih roditelja, tako i djeci iz siromašnih obitelji. Tome svjedoči njegova odredba da siromašni roditelji ne moraju plaćati nikakve naknade za školovanje svoje djece. Kažotić je zagrebačku katedralnu školu ustrojio prema uzoru na dominikanska *studia solemnia* te je ona imala odsjek za studij slobodnih vještina i teologije (Šanjek, 2000). Prema Kažotićevu programu studija, nastava je izgledala ovako: ujutro bi se slušala predavanja iz latinske gramatike, u podne bi se tumačila dijalektika, a navečer bi se ponavljale deklinacije. Uz to, predavali su se i logički predmeti, teologija i crkveno pjevanje te nastavni program bio širi nego u drugim gramatičkim školama (Krašić, 1997). Kažotić je smatrao da bi svaki učenik trebao znati osnove i temeljne tekstove, a ostalo se poučava prema nadarenosti i sposobnostima učenika, raznoliko, a ne na isti način za sve. Znakovita je i njegova usporedba kako liječnik ne liječi svakoga istim lijekom, nego se služe različitim vrstama lijekova za različite bolesti. Upravo tako bi učitelji trebali imati različite pristupe učenicima jer su njihove sposobnosti i načini učenja raznoliki (Šanjek, 2000). Ta su razmišljanja u skladu sa suvremenim načinima poučavanja te potvrđuju da u srednjem vijeku nije baš sve bilo nazadno i negativno kako se često misli.

Nadalje, reforme su se donosile i u zadarskom samostanu gdje je prvo osnovana srednja škola u kojoj su se od 1396. predavale filozofija i teologija, a kasnije je ta škola prešla u visokoobrazovnu ustanovu (Šanjek, 1966), iako neki smatraju da se već ta godina može smatrati godinom osnutka zadarskog, i prvog hrvatskog, sveučilišta (Krašić, 1997).

S druge strane, uzima se datum 8. 12. 1495. kada je visokoškolska ustanova u Zadru postala prvo sveučilište u Hrvatskoj. Tada je dominikanski *svečani studij* uzdignut u red europskih *studia generalia* sa svim sveučilišnim pravima i povlasticama (Radelj, 1994). Naime, Zadarsko generalno učilište od samog je početka imalo status od međunarodnog značenja. To znači kako su na njega, kao i na sva druga slična učilišta dominikanskog reda, pravo upisa imali studenti iz različitih crkvenih redova, a ne samo članovi dominikanskog crkvenog reda (Krašić, 2004).

Studij u Zadru imao je dva fakulteta, filozofski (*artium*) i bogoslovni, te je bio otvoren i za redovnike i za svjetovnjake. Akademska godina trajala je od 14. rujna do 15. srpnja. Plan studija obuhvaćao je gramatiku, logiku, retoriku, pjesništvo, glazbu, astronomiju, prirodne znanosti, upoznavanje Svetog pisma, vjerskih istina i čudoređa (Radelj, 1994).

Kao i sva slična učilišta dominikanskog reda, Zadarsko je generalno učilište imao tri stupnja, tj. tečaja. Gramatički tečaj osim gramatike i latinskog, podrazumijevao je učenje logike te je trajao dvije godine. Taj program mogao je biti proširen na retoriku i fiziku, ali i na predmete koji su se predavali na nekim višim fakultetima poput medicine. Važno je napomenuti kako je završen tečaj logike bio preduvjet za upis u filozofiju (Krašić, 2004).

Drugi stupanj bio je materijalni i sastojao se od dvaju fakulteta, filozofskog i teološkog, na kojima su se predmeti predavali u ciklusima od tri godine. Filozofski fakultet bio je namijenjen svima te je završen program bio uvjet za teološki fakultet. Filozofija se predavala prema nastavnom programu koji je bio na snazi u cijelom redu za obvezne tečajeve. Isto tako, dugi je stupanj bio namijenjen svim studentima neovisno o tome imaju li u planu ikada upisati treći stupanj, odnosno formalni tečaj.

Kao što je prethodno spomenuto, formalni se tečaj održavao radi onih pojedinaca koji su željeli postići viši akademski naslov. Nastava na filozofskom i teološkom fakultetu sastojala se od redovnih predavanja, tjednih praktičnih vježbi te određenih radova po sekcijama ili odsjecima (Krašić, 2004). Teologija se predavala šest godina, nakon kojih se mogao dobiti naslov lektora (Krašić, 1997).

Iz opisa ovih stupnjeva vidljivo je da dominikanci nisu predavali samo bogoslovne znanosti, nego i prirodne, a svoje znanje prenosili su kako budućim redovnicima, tako i

ostalim mladićima, klericima i svjetovnjacima (Zaninović, 1917). To je također potvrda da prosvjetno djelovanje crkvenih redova nije bilo ograničeno samo na osnovnu naobrazbu i opismenjavanje puka, nego se širi i na visokoškolsko obrazovanje, u čijim začecima u Hrvatskoj opet vidimo zasluge crkvenih redova.

Treba naglasiti kako je pojava dominikanskog reda na vjerskoj i kulturnoj pozornici srednjeg vijeka bila značajna novost. Naime, red je uveo mnoge novine koje su postale trajna baština europske civilizacije. Jedna od novina koju je uveo dominikanski red jest studij filozofije kao eminentno racionalne misli bez obzira na njezino podrijetlo čime su se otvorila široka vrata za dijalog s ostalim kulturama i civilizacijama, posebice s grčkom, židovskom i arapskom kulturom. Razvoj filozofije učinio je značajnu uslugu teologiji koja se sve više i češće koristila razumskom argumentacijom i razumnim metodama, čime je postala prava znanost. Samim time, filozofija i teologija postale su discipline koje su okupirale najviše mjesto na crkvenim učilištima generalno (Krašić, 2004). Može se reći kako su, zauzimanjem za discipline filozofije i teologije, dominikanci zaista postali dio vodeće intelektualne snage europskog Zapada.

Kada se dominikansko generalno učilište inkorporiralo u Pariško sveučilište, ono je steklo znanstveni ugled koji je ostao neokaljan tijekom cijelog razdoblja srednjeg vijeka. Time su dominikanci utrli put mnogim učilištima koja su osnivana poslije (Krašić, 2004).

4.3. Franjevci

Franjevce se smatra prvim putujućim učiteljima i širiteljima obrazovanja među nižim društvenim slojevima (Cuvaj, 1910). Oni su jednostavnošću, skromnošću i siromaštvom prosvjedovali protiv raskoši, anarhije, mržnje i sektaštva (Šanjek, 2000). Prve samostane podižu u Trogiru, Puli, Dubrovniku, Zadru, Šibeniku i Splitu (Šanjek, 2000). Franjevci su, kako je već rečeno, bili prvi putujući učitelji i pisci knjiga za narod te su njihove škole bile otvorene i za niže društvene slojeve. To znači da s franjevcima dolazi do širenja obrazovnog rada i dostupnijeg školovanja za pučane. Nastava se u njihovim školama većinom odvijala na narodnom jeziku (Franković, 1958).

Treba spomenuti da se na području Dubrovnika franjevci spominju već u samim počecima djelovanja reda u 13. stoljeću. Isto tako, u Zadru je osnovan franjevački *protocoenobium* još za života sv. Franje, čime se implicira kako je već tada postojao neki oblik studiranja. Prije samog početka studiranja kandidati su morali biti potkovani određenim predznanjem kako bi s uspjehom mogli završavati predviđene obrazovne programe (Martinić-Jerčić, 2016).

Navode se tri vrste škola koje se realiziraju u dva, tj. tri stupnja. To je gramatička škola, tj. srednja škola, filozofske škole te škole bogoslovlja. Prema stupnjevima dijele se na provincijalne i generalne škole prvog i drugog stupnja.

Provincijalne su škole bile manje zahtjevne s obzirom na to da su bile pod paskom provincijala, dok su generalne škole bile zahtjevnije te su pružale obrazovanje na višoj razini. Međutim, obje su škole imale iste predmete (Martinić-Jerčić, 2016).

Sredinom 16. stoljeća određeno je kako svaka provincija mora imati gramatička, filozofska i teološka učilišta.

Franjevački je obrazovni rad bio vrlo temeljit te se nastojala osigurati visoka kvaliteta nastave na svim razinama. Spomenuto je kako je školstvo bilo usmjereno prvenstveno prema pučkoj naobrazbi pa su putujući propovjednici bili i putujući učitelji. Samim time, propovjednici su trebali imati zavidno teološko, filozofsko i dijalektičko znanje, ali i razvijene vještine iz medicine i prirodnih znanosti koje su bile nužne za adekvatnu skrb za bolesne (Kapitanović, 2001). Da je doista bilo tako, potvrđuje nam činjenica da su pojedini hrvatski franjevci studirali u franjevačkoj školi u Oxfordu te su se nakon toga vraćali u domovinu i ovdje vjerojatno predavali u franjevačkim školama (Dadić, 2000).

Prema dostupnim podacima, govori se kako je u Dubrovniku već u 15. stoljeću postojalo organizirano školstvo s programom i posebnom školskom zgradom, dok se sredinom 16. stoljeća propisuje obveza školovanja za sve. Samim time, jasno je kako su se upravo tamo stjecale osnove pismenosti na tom području. Nešto kasnije istu su školu preuzeli isusovci (Martinić-Jerčić, 2016).

Generalno, treba reći kako su franjevci svoje škole organizirali prema tadašnjim mogućnostima, ali su gotovo uvijek na prvo mjesto stavljali filozofska načela i polazne

osnove franjevačkog reda. (Martinić-Jerčić, 2016). Franjevački je red nastavio svoje djelovanje te je ono ostalo koncentrirano i u razdobljima novog vijeka.

Posebno treba istaknuti da se na području kontinentalne Hrvatske franjevačko školstvo razvija najprije u Zagrebu pa se Zagreb smatra prvim učilištem moralnog bogoslovlja, spekulativne teologije te filozofije. Samim time, zagrebačko se generalno učilište smatra najvišom odgojno-obrazovnom ustanovom franjevačkog reda na području Hrvatske (Hoško, 2002).

Franjevci su se držali misli svoga utemeljitelja kako je poučavanje i obrazovanje dobro i potrebno, ali da se ne smije zaboraviti na molitvu i poniznost koji i trebaju ostati u fokusu reda. Prosvjetno djelovanje franjevačkog reda proizašlo je iz njihova pastoralnog djelovanja, javilo se zbog potrebe za školovanjem i obrazovanjem, kao i zbog znanstvenih potreba Reda. Franjevački učitelji bili su prenositelji vjere, ali i znanstveni pioniri na području teologije, filozofije, logike, medicine i prirodnih znanosti (Martinić-Jerčić, 2016).

4.4. Pavlini

Pavlini su katolički crkveni red koji je isprva bio pustinjački, a kasnije samostanski. Red je 1262. osnovao ostrogonski kanonik Euzebije, a 1318. potvrđen je od strane pape (Herceg, 2009). U Hrvatsku dolaze već sredinom 13. stoljeća (Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje). S obzirom na činjenicu kako su pavlini na području Hrvatske djelovali pet stoljeća, postojala je objektivna bojazan oko skrbi za izobrazbu vlastitog podmlatka (Sekulić, 1996). Tako su školovali mlade redovnike učeći ih čitati i pisati, a one nadarenije nastojali su zadržati u svome redu te su ih slali na studij u samostane gdje je postojala viša naobrazba. U radu pavlinskih srednjih škola potrebno je razlikovati dva doba:

- a) Razdoblje od 1503. godine do 1520. godine
- b) Razdoblje od 1582.godine do ukinuća Reda.

Kada se govori o prvom razdoblju, potrebno je reći kako je tek Lepoglava bila mjesto u kojem djeluje pavlinska srednja škola. Ivan Tkalčić svojevremeno je zapisao kako je riječ o prvoj javnoj gimnaziji i za svjetsku mladež koju su polazili sinovi mnogobrojnih plemića. S druge strane, Hoško (2003) je istaknuo kako je riječ o prvoj javnoj gimnaziji u kontinentalnoj Hrvatskoj te da u činu osnivanja valja prepoznati korvinsku renesansu u sjevernoj Hrvatskoj (Sekulić, 1996). U pavlinskim srednjim školama školovali su se sjemeništarc i svjetovnjačka mladež te se u njima stjecala vrlo solidna naobrazba i osobit odgoj (Sekulić, 1996). Ista gimnazija prestala je djelovati nakon bitke na Mohačkom polju u kolovozu 1526. godine u vrijeme borbe oko prijestolja između Ivana Zapolje i Ferdinanda Habsburškog (Sekulić, 1996).

S druge strane, u drugom se razdoblju, uz Lepoglavu, ističu i škole u Križevcima i Senju. Pavlini su vodili i bivše isusovačke gimnazije u Varaždinu i Požegi, međutim, na razdoblje od tek desetak godina (Sekulić, 1996).

Obuka u pavlinskim školama slijedila je redosljed klasične srednjovjekovne gramatičke škole sve do 1607. godine kada su se pojavili isusovci sa svojim *Ratio studiorum* (1591), tj. novim programom za srednje i visoke škole (Sekulić, 1996). Tako su se u gimnazijama poučavali latinski i grčki jezik, antička i biblijska povijest, vjeronauk te geografija. Nastava se u nižim razredima odvijala na narodnom jeziku, a uz klasična predavanja postojale su i zajedničke rasprave i tumačenja gradiva (Herceg, 2009). Vjeronauk se pak poučavao prema katekizmu Petra Kanizija. Treba spomenuti kako se u gimnaziji u Križevcima učio i njemački jezik koji je predavao posebni učitelj (Sekulić, 1996). Može se reći da su profesori poticali znatiželju svojih učenika, ali nikako nije bilo preporučljivo hvaliti one koji raspravljaju beskorisno, pogrešno ili isključujuće (Sekulić, 1997).

Povijesno je poznato kako je gimnazija u Križevcima imala tek četiri razreda – *parva, principia, grammatica* i *syntaxis*. S druge strane, gimnazija u Senju imala je i dva viša razreda – *poesis* i *rhetorica*. Svaki razred vodio je jedan profesor, a nastava se odvijala prijedodne i poslijepodne (Sekulić, 1996).

Generalno govoreći, učenici su vrlo rano počeli čitati i savladavati djela Cornelia Neposa, već u drugom razredu. U četvrtom su razredu savladavali Cezarova ratna djela i

Ciceronov spis *De senectute*, dok su u šestom razredu uspješno savladavali stihove Ovidija i Vergilija.

Visoke su škole, za razliku od gimnazija, bile namijenjene isključivo redovnicima. Za preuzimanje crkvene službe mladi su pavlini bili primorani stjecati filozofsku i bogoslovnu izobrazbu u samostanskim školama. Tako su mladi pavlini, u doba katoličke obnove, studirali po isusovačkim sveučilištima i zavodima u Rimu, Beču, Pragu i Olomoucu. Međutim, zbog velikih neslaganja između isusovaca i pavlinskih pitomaca u njihovim zavodima, poljski su pavlini bili primorani na osnivanje vlastitih učilišta. Nakon takvog slijeda, Martin Borković, kao vrhovni poglavar Reda, osnovao je filozofsku školu u Bečkom Novom Mjestu za hrvatske, austrijske i ugarske pavline. Slijedom događaja i imenovanja Pavla Ivanovića kao nasljednika, otvoreno je sjemenište u Trnavi koje je naposljetku preseljeno u Lepoglavu (Sekulić, 1996). Širenjem samostana u Lepoglavi, učilište je 1677. godine dobilo dva nova odjela: za hrvatske slušače i za ugarske slušače.

Temelji za rad visokih učilišta, bilo filozofskih, bilo bogoslovnih, sadržani su u prethodno spomenutom *Ratio studiorum*. Prema njemu, nastava filozofije traje tri godine, a raspored je bio sljedeći:

1. godina – logika i matematika
2. godina – fizika
3. godina – metafizika s teodicejom i etika

Pavlini su, usprkos činjenici kako se Aristotela držalo za učitelja filozofije i ideji o obveznom učenju peripatetičke filozofije, isticali vjernost tomističkim razradama Aristotelove filozofije pa se shodno tome, njihova predavanja nazivaju tomističko-eripatetička filozofija (Sekulić, 1996). U skladu s tim zanimljivo je spomenuti da je, nakon što je lepoglavski profesor Petar Martinović pokušao svojim slušačima ponuditi eklektički pojam filozofije, protiv njega podignuta optužba zbog takvih teza, te je zatraženo njegovo kažnjavanje (Sekulić, 1996). Konačno, prilikom rasprave o gibanjima Zemlje prikazivalo se učenje Tycha Brahea, umjesto Aristotelovog učenja. Međutim, 1757. godine posebno kardinalsko povjerenstvo dopustilo je naučavanje Kopernikova sustava. Što se tiče pavlinske bogoslovne znanstvene građe, ona je također bila u skladu s isusovačkim *Ratio studiorum*. Iako je poučavanje trajalo četiri godine, postojala je

mogućnost zadovoljenja s tri godine nastave. Ipak, u Lepoglavi se održavala četverogodišnja bogoslovna naobrazba pri čemu su po dva profesora međusobno dijelila nastavnu građu i tumačila tomistička djela. Pored dogmatike, predavalo se crkveno pravo te proučavalo moralno bogoslovlje. Kada je 1774. godine pavlinsko visoko učilište prihvatilo državni nastavni program bogoslovlja, uvedeni su predmeti biblijske hermeneutike, pravila za tumačenje Biblije i uvod u biblijske knjige s patrologijom. Treba ipak istaknuti da su glavni predmeti bili dogmatika, kanonsko pravo te pastoralno bogoslovlje, dok su dopunski predmeti bili istočni jezici, biblijska arheologija i zemljopis, katehetika, liturgika te crkveno govorništvo (Sekulić, 1996).

Javne su rasprave bile oblik uvježbavanja smislenog i logičkog izricanja vlastitih misli i znanstvenih prosudbi te njihovih obrazloženja i tumačenja. Te rasprave obično su se odvijale na samom kraju školske godine prilikom čega su u njima, uz studente, sudjelovali i crkveni i društveni uglednici, profesori lepoglavskog visokog učilišta te profesori s drugih visokih škola. Rasprave su se odvijale u silogističkom obliku što podrazumijeva izlaganja vlastite teze te obrazloženje dokazima, ali i osporavanje iznesene teze protudokazima te nametanje drugačijeg shvaćanja (Sekulić, 1996). U konačnici, rasprave su bile prihvaćene kao oblik ispita te didaktičkih sposobnosti za profesore filozofije i bogoslovlja (Sekulić, 1996).

Na temelju pavlinskih Ustanova iz 1643. godine izrađena su pravila, upute i odredbe za profesore učilišta. U njima je navedeno kako osobni redovnički život i punina znanja moraju biti dvije glavne odlike predavača na pavlinskim učilištima. To znači da svoje redovničke službe moraju obavljati poticajno i pobožno, tijekom predavanja moraju obraćati pažnju na značajniji sadržaj te da, prihvaćajući novosti u razvitku znanosti, moraju dosljedno poučavati u skladu s učenjem Tome Akvinskog. Prije početka samog predavanja, potrebno je da se i profesor i slušači pomole pri čemu postoje i već preporučene molitve (Sekulić, 1997). S druge strane, klerici su dužni stjecati znanje u redovničkoj skromnosti i pokori. Trebali bi svakodnevno biti prisutni na svetim misama, slušati propovijedi, ispovijedati se te primati svetu pričest na određene blagdane. Što se tiče samih predavanja, dužni su biti pozorni, pitati za dodatna tumačenja ako neke tvrdnje ili misli same po sebi nisu jasne, bilježiti predavanja te ne smiju šarati po zidovima. Prilikom izlaska iz predavaonice trebaju prolaziti po dvoje u redu. Dužni su

ne dizati glas, ne koristiti ružne i uvredljive riječi te biti skromni (Sekulić, 1997). Na većinu tih pravila upozorava se i na današnjoj nastavi.

Generalno, treba reći kako su pavlinske srednje škole pružale humanističku naobrazbu te da su njegovale kulturnu tradiciju korvinskog humanističkog kruga (Sekulić, 1996). Matija Korvin ubraja se među najveće ličnosti svoga doba te je na svome dvoru okupljao brojne znanstvenike i umjetnike koji čine korvinski humanistički krug. Bilo je tu i učenih Hrvata, primjerice Ivan Vitez od Sredne, Ivan Česmički, Nikola Modruški, Ivan Duknović i Feliks Petančić. I sam Korvin bio je dobro obrazovan, poznao je latinski jezik te je antička djela čitao u originalu, a s većinom je stranih izaslanika mogao razgovarati bez pomoći prevoditelja (Hrvatski znanstvenici i umjetnici na dvoru Matijaša Korvina).

Postojale su i određene odredbe o izobrazbi klera koje je napisao pavlinski vrhovnik Krizostom Kozbalowicz, a neke od njih bile su da se studij u pavlinskim učilištima treba isticati strogošću i znanstvenim postupkom te da treba njegovati kritičko poznavanje izvora, razumijevanje principa i naučiti se pravilnom načinu razmišljanja (Herceg, 2009). Možemo pretpostaviti da se *pravilni način razmišljanja* odnosi na kritičko razmišljanje i sagledavanje činjenica iz različitih stajališta.

Treba naglasiti i kako je niz lepglavskih profesora, ali i profesora iz ostalih pavlinskih škola, stvorio brojna leksikografska, historiografska, pravna i nabožna djela kojima se nadilaze okviri književnosti katoličke obnove. Dobar primjer za to je Ivan Belostenec, koji je sastavio dvojezični latinsko-hrvatski rječnik *Gazophylacium seu Latino-Illyricorum onomatum aerarium (Gazofilacij ili riznica latinsko-hrvatskih riječi)*. To je bio prvi rječnik koji je obuhvaćao sva tri hrvatska narječja te je utjecao i na ilirski pokret. Štoviše, leksikografski rad Ivana Belostenca i danas se koristi kao poticaj znanstvenicima (Sekulić, 1996). Ta nam činjenica pokazuje kako su profesori bili izrazito aktivni i znanstveno plodonosni i izvan nastave te su vjerojatno bili i vrsni predavači od kojih su učenici i studenti mogli mnogo naučiti.

4.5. Isusovci

Isusovački je red osnovan 1540. radi savladavanja duha reformacije i suzbijanja protestanata (Korade, 1993). Oni ne pripadaju razdoblju srednjega vijeka, ali smatramo da je korisno reći nešto i o njihovu obrazovnom radu kako bi se prikazalo na koji način se nastavlja prosvjetno djelovanje srednjovjekovnih crkvenih redova i kakav je bio njihov utjecaj. Isusovci su tu iznimno važni jer su nešto kasnije preuzeli svu školsku nastavu.

Potkraj 16. stoljeća isusovci su svoj obrazovni sustav sabrali u tzv. *Ratio atque Institutio Studiorum Societatis Jesu* (Lukaš i sur., 2008). To je dokument koji je sabrao regulative i pravila kojih su se isusovački učitelji morali pridržavati. Temelji se na klasičnim predmetima kao što su teologija, filozofija i antički jezici te su pravila tako i podijeljena za učitelje svakog od tih predmeta, a glavni uzor bio je Aristotel.

Škole se počinju dijeliti na niži i na viši dio pri čemu niži dio podrazumijeva latinsku školu blisku današnjoj gimnaziji, dok viši podrazumijeva akademije u kojima se predavala filozofija te teologija (Lukaš i sur., 2008).

Latinska škola, tj. gimnazija imala je pet razreda koji su isprva nazivali:

1. Razred – *classis infima*
2. Razred – *classis media*
3. Razred – *classis suprema gramaticae*
4. Razred – *classis humanitatis*
5. Razred – *rethoricae*

Nešto kasnije, razredi su promijenili imena te se tada nazivaju:

1. Razred – *classis principiste*
2. Razred – *classis grammatiste*
3. Razred – *classis syntaxiste*
4. Razred – *classis poetici*
5. Razred – *classis retorici*.

Latinski je bio nastavni jezik pri čemu se u višim razredima materinskim jezikom uopće nije smjelo služiti. Pored toga, kao strani jezik usvajao se grčki. Učenici su imali propisano sat vremena tjedno za nauk vjere, tj. za tumačenje evanđelja, a obično bi to vrijeme bilo u subotu poslijepodne. Matematika se učila isključivo na akademiji, dok se filozofija predavala prema učenjima Aristotela i Tome Akvinskog, obično po tri godine. Teologija se, s druge strane, predavala četiri godine te su tu dominirali moral i dogmatika povrh tumačenja Svetog pisma i kazuistike. Treba istaknuti kako se odgojni rad temeljio na religiji i pridržavanju mnogih pravila, opisanih u spomenutom dokumentu (Lukaš i sur., 2008).

Isusovački su svećenici zaista brinuli za duhovno uzdizanje hrvatskog puka i svećenstva koje je za vrijeme turskih osvajanja bilo u nezavidnom stanju pa su na području današnje Hrvatske osnivali mnoge škole. Početkom 17. stoljeća gimnazija u Zagrebu brojila je čak četiristo učenika koji su dolazili iz svih dijelova Hrvatske. To je doprinijelo upoznavanju i zbližavanju mladih ljudi iz raznih dijelova zemlje. Još jedna prednost je da je nastava u toj visokoj školi bila besplatna za sve mladiće, koji su na taj način lakše dolazili do bolje naobrazbe (Vanino, 1969). Za grad Zagreb velika je stvar i to što je sama gimnazija bila u sustavu i rangu s ostalim obrazovnim ustanovama u Europi. Nakon toga, osnovane su gimnazije u Rijeci i Dubrovniku (Lukaš i sur., 2008).

Treba spomenuti kako se u ovom radu neće stavljati naglasak na ovaj ili na druge crkvene redove koji nisu dominantno prosvjetno djelovali unutar razdoblja srednjeg vijeka, već je cilj bio kratak pregled najvažnijeg crkvenog reda koji je prosvjetno djelovao i na prijelazu iz srednjeg u novi vijek, tj. za vrijeme trajanja humanizma i renesanse.

4.6. Uršulinke i drugi ženski crkveni redovi

Cuvaj (1910) smatra Bugu, jednu od braće i sestara koji predstavljaju dolazak Hrvata, prvom hrvatskom prosvjetiteljicom, jer je u samostanu koji je dala izgraditi okupljala djevojčice i učila ih čitati i pisati. Iako tu zanimljivu informaciju smatramo vrijednom spomena, nažalost, iz tog razdoblja (7. – 9. st.) nemamo sačuvanih spomenika koji bi tome mogli konkretnije svjedočiti. S druge strane, poznato je da su benediktinci imali i

ženske samostane, i to u Trogiru, kraj Biograda, u Zadru, Splitu i drugdje. U opatijama ženskog ogranka benediktinskog reda postojale su samostanske škole u kojima je ženska mladež poučavana gramatici i umjetničkom obrtu (Šanjek, 1988). Pismene redovnice poučavale su ostale latinskim obredima i molitvama koje su uglavnom bile učene napamet (Franković, 1958). Cisterciti su crkveni red koji je došao iz Francuske početkom 13. stoljeća. Dosta pažnje pridavali su obrazovnom radu čemu svjedoči činjenica da je jedno od pravila reda bilo da svaki samostan treba imati školu (Franković, 1958). Također imali su i ženske samostane, a samim time i ženske škole. Školovanje za djevojčice nije bilo predviđeno u nekoj većoj mjeri, ali ipak nisu sve djevojčice bile nepismene. Već u 11. stoljeću bilo je u dalmatinskim gradovima ženskih benediktinskih samostana, a u njima su se djevojčice poučavale čitanju i pisanju. Prvi takav samostan osnovan je 1064. u Trogiru, a ubrzo nakon njega otvoreni su i spomenuti ženski benediktinski samostani kod Biograda, u Zadru i u Splitu (Urlić, 1919).

Uršulinke su ženska redovnička zajednica koju je 1535. godine osnovala Anđela Merici u Bresci, u sjevernoj Italiji. Od samih početaka djelovanja sestre uršulinke evangelizacijsko poslanje ostvaruju putem odgojnih aktivnosti sa željom da se pomogne promaknuću žene odgojem njezina cjelovitog bića (Đuran, 2003). Na području Hrvatske uršulinke su nastavile djelovanje utemeljiteljice Anđele Merici koje je započelo u 16. stoljeću, a najprije su došle u Varaždin. Iako se to djelovanje više ne smatra djelovanjem za vrijeme trajanja srednjeg vijeka, valja naglasiti kako je za to vrijeme, vrijeme renesanse i humanizma, bila riječ o postojanju velikih umova s jedne strane, dok je s druge strane postojala velika masa nepismenih, naročito žena (Svalina i Đuran, 1979). U obrazovnom radu uršulinki naglašava se kako je sastavni dio odgoja ljubav jednih prema drugima (Merici, 1992). Unutar toga, individualizacija je glavna odgojna metoda što podrazumijeva da prema svakome treba postupati u skladu s njegovim sposobnostima, mogućnostima i temperamentu (Merici, 1992). Uršulinska ženska škola u Varaždinu posebno se ističe jer je neprekinuto radila od 1703. do 1945. Cilj je bio svestrano obrazovati djevojke pa se, uz uobičajene školske predmete, učilo i slikanje i ples (Đuran, 2003). Učio se njemački jezik, ali i čitanje i pisanje na narodnom, odnosno hrvatskom jeziku. Uz to, postojao je i dvogodišnji trgovačko-domaćinski tečaj koji je pripremao djevojke za rad u uredima i dobro vođenje domaćinstva (Đuran, 2003).

4.7. Srednjovjekovne obrazovne metode, odredbe i programi

Tijekom srednjeg vijeka, kako u Europi tako i u Hrvatskoj, prevladavala je doktrina skolastike. Skolastika je težila izmiriti razum i religiju te pokušati objasniti religiozne dogme s pomoću filozofije i logike Aristotela i drugih antičkih filozofa (Zaninović, 1988). Nastojalo se uskladiti vjeru i znanost dokazivanjem istine i opovrgavanjem zablude, pri čemu se zabludom smatralo svako odstupanje od crkvenih dogmi i učenja (Zaninović, 1988). U nastavi su bile izražene negativne karakteristike skolastike jer je naglasak bio na učenju napamet. Nije bilo logičkog propitkivanja već su se bez razumijevanja učili gotovi odgovori (Zaninović, 1988). Crkvene dogme nisu u potpunosti odbacile antička učenja, nego su ih na razne načine nastojale promijeniti i prilagoditi ih svojim uvjerenjima i svjetonazoru. Srednjovjekovni školski program sadržavao je, u antici razvijenih, sedam slobodnih umijeća koja su bila podijeljena na *trivium* i *quadrivium*. Predavanje je bilo usmjereno na tumačenje određenog teksta koji je povezan s određenim predmetom. Izraz *lectio* označavao je predavanje, a drugo značenje bilo mu je komentar teksta. Nakon gramatičke analize teksta slijedilo bi logičko utvrđivanje značenja riječi i njihova smisla što je označavao izraz *sensus*. Predavanje o tekstu i traženje smisla pojmova bili su uvod u raspravu koja bi uslijedila (*discussio*), a sam profesor bi tekst obogatio i nadopunio svojim osobnim mišljenjem. Takav komentar poznat je pod nazivom *sententia* dok se profesor nazivao *commentator* (Biškup, 1979). Još jedna metoda srednjovjekovnog poučavanja bila je *quaestio*. Ta metoda sastojala se od ispitivanja argumenata i dokaza koji su bili *za* i *protiv* nekog mišljenja, a korisna je jer su se na taj način iznosili neki problemi o kojima autor teksta nije raspravljao (Biškup, 1979).

Prve odredbe o školama u Hrvatskoj pronalazimo u dokumentima pape Ivana X. iz 10. stoljeća. On je u njima od hrvatskih vladara zahtijevao poučavanje djece u samostanskim školama o latinskoj književnosti. Iz tog doba važna je i odredba Splitskog sabora iz 925. godine da se sva djeca trebaju slati u škole, a ne samo djeca iz imućnijih obitelji (Biškup, 1979). Za vrijeme biskupa Antuna Kažotića, u prvoj polovici 14. stoljeća, u Zagrebu je bila provedena reforma školstva. U Kaptolskim statutima iz 1334. govori se o strukturi i nastavnom planu zagrebačke katedralne škole. Na čelu škole bio je lektor koji je imao pomoćnika, sublektora, a kanonik kantor i njegov pomoćnik bili su

zaduženi za glazbeno obrazovanje. Lektor je bio zadužen za poučavanje učenika i njihovo progresivno intelektualno napredovanje. Učenici su prema dobi bili podijeljeni na *scolares* i *parvuli scolares*, a prema statusu na klerike i vanjske đake (Biškup, 1979).

Neki razdoblje srednjeg vijeka smatraju jednim od najinventivnijih u povijesti. Tada se prvi put u povijesti pojavio lik intelektualca kao profesionalnog nositelja znanja koji je svoju punu afirmaciju doživio na sveučilištu. Također, tada su učenje, mišljenje i istraživački rad postali posebna društvena kategorija i profesija sa svojim zakonima i propisima (Krašić, 2012). Tako se u srednjem vijeku, iz anonimnosti i osrednjosti društva i na krilima slobodnih umijeća, rodio intelektualac čije je isključivo zanimanje bilo bavljenje knjigom. U početku je smatran nekom vrstom zanatlije, ali se bavio slobodnim, a ne mehaničkim umijećima (zanatlija duha). Znanje je postalo toliko vrijedno i traženo da se izjednačavalo s plemenitošću – neplemića čini plemenitim i daje mu golem ugled, a plemiću omogućuje da pripadnošću eliti nadmaši neplemiće (Krašić, 2012).

Može se reći da unatoč spomenutim odredbama i programima školski sustav u srednjem vijeku nije nikada bio jedinstven. Nije ni mogao biti kada se stvarao uzgred, ovisno o kulturnim pogledima i utjecajima. Nije postojala znanstvena, nadnacionalna vlast koja bi svima propisala jedinstven program (Krašić, 2012). Uz to, niti oni koji bi taj program trebali provoditi nisu bili jedinstveno školovani za to, već su svoja individualna znanja prenosili na svoj vlastiti, individualni način.

5. ZAKLJUČAK

Prostor koji Hrvatska danas zauzima u srednjem je vijeku bio obilježen dinamičnim zbivanjima i raznim događajima, a glavni pokretač većine njih bila je Katolička crkva i redovi koji su unutar nje djelovali. Obrazovni rad jedno je od važnijih područja njihova djelovanja te su pripadnici crkvenih redova u srednjem vijeku bili jedni od rijetkih koji su se bavili poučavanjem mladih i opismenjavanjem stanovništva, što je tadašnjem društvu bilo i više nego potrebno kako bi napredovalo i išlo ukorak s ostalim europskim društvima. Srednji vijek obuhvaća dugo vremensko razdoblje, a u okviru proučavanja obrazovnih prilika na području današnje Hrvatske u obzir se može uzeti razdoblje od 9. do 16. stoljeća jer iz ranijih stoljeća nemamo sačuvanih materijalnih ostataka o navedenoj temi. Ipak, iz nekih odluka donesenih u inozemstvu možemo pretpostaviti prilike i na hrvatskom prostoru jer su i na to područje djelovale mnoge strane odluke, primjerice one donesene na Carigradskom saboru 681. Tako se može reći da su prve škole na području današnje Hrvatske postojale i prije 9. st. a neke od njih bile su župne, pjevačke i latinske. Kasnije su otvarane i druge vrste škola u kojima su crkveni redovi širili nauk: crkvene, samostanske, katedralne, gradske, stolne itd. One su se razlikovale u načinu organizacije, strukturi, metodama poučavanja, predmetima koji su se predavali. Te razlike ovisile su, između ostalog, i o tome koji je od crkvenih redova bio zadužen za prosvjetni rad. U srednjem vijeku nastaju brojni crkveni redovi, a ovo su neki koji su na području današnje Hrvatske bili posvećeni prosvjetnom djelovanju: benediktinci i benediktinke, dominikanci, franjevci, pavlini, uršulinke. Svima im je bilo zajedničko širenje kršćanskog nauka i pismenosti, ali su se metode ponešto razlikovale. Ipak, ono što je većini bio temelj poučavanja bilo je nešto što se preuzelo iz razdoblja antike, a riječ je o *sedam slobodnih vještina*. Uz to, važna je bila i teologija, a nastava se negdje odvijala na latinskom, a negdje na hrvatskom jeziku. Također, vidjeli smo da prosvjetni rad crkvenih redova nije obuhvaćao samo osnovno obrazovanje, nego su postojale i srednje škole, a pojedini crkveni redovi (dominikanci i kasnije isusovci) omogućavali su i visoku naobrazbu te stjecanje akademskih titula na svojim visokim učilištima. Vidljivo je da je povijesni razvoj škola išao u smjeru njihova usavršavanja, što je u srednjem vijeku dovelo do osnivanja sveučilišta, najviših i dobro organiziranih institucionaliziranih ustanova. Sveučilišta su europski izum koji druge, izvaneuropske

civilizacije nisu poznavale (Kradić, 2012). Nastajala su kao dobro osmišljene specijalizirane visokoobrazovne ustanove za stjecanje i prijenos najvišeg znanja. Prva se pojavljuju krajem 12. stoljeća u zapadnoj Europi, a u razdoblju srednjeg vijeka otvoreno je i prvo sveučilište na hrvatskom prostoru, ono u Zadru. To je bio rezultat prosvjetnog djelovanja zadarskih dominikanaca, a sveučilište je pružalo studij filozofije i teologije. Ovaj rad nastojao je pokazati kako je prosvjetni rad bio važan dio djelovanja crkvenih redova, čiji je utjecaj na razvoj pismenosti našeg srednjovjekovnog društva bio doista izuzetan. Zbog toga možemo zaključiti da srednji vijek nije bio toliko *mračno doba* te su ga crkveni redovi svojim prosvjetnim djelovanjem ipak uspjeli osvijetliti. Također je važno napomenuti da je srednjovjekovni Zapad nastao na ruševinama nekadašnjeg rimskog svijeta. Iz tih ruševina pomalo se izdizao ponajviše zahvaljujući Crkvi koja je, skupa s vjerom, donosila grčko-rimsku kulturu obogaćenu kršćanskom vjerom i doprinosima brojnih apologeta, filozofa i teologa, čija je zadaća bila spasiti što je moguće više tekovina grčko-rimske kulture podarivši joj kršćansko ruho (Kradić, 2012). Zato je potrebno podsjetiti da su upravo crkveni redovi i njihovi članovi svojim radom sačuvali dragocjena znanja koja pronalazimo u radovima antičkih filozofa, mislioca i pisaca, a koja su izuzetno važna i za odgojno-obrazovni rad. Većinu toga što znamo o antici pronalazimo u djelima iz srednjega vijeka, jer originali nisu sačuvani. Prosvjetni rad crkvenih redova u srednjem vijeku zapravo je važna poveznica između staroga i novoga vijeka te je omogućio dobre uvjete za daljnji razvoj školstva, kako u Europi, tako i na području današnje Hrvatske i zato zaslužuje dodatnu pažnju i istraživanja koja će dodatno rasvijetliti ovo razdoblje.

6. LITERATURA

1. Biškup, M. (1979) Teološke škole u Hrvatskoj prije osnutka Zagrebačkog sveučilišta (1669). *Croatica Christiana periodica*, 3 (3), str. 51-61.
2. Buturac, J. i Ivandija, A. (1973) *Povijest Katoličke Crkve među Hrvatima*. Zagreb: Hrvatsko književno društvo sv. Ćirila i Metoda.
3. Cuvaj, A. (1910) *Građa za povijest školstva Kraljevina Hrvatske i Slavonije od najstarijih vremena do danas*. Knj. 1. Drugo ispravljeno i popunjeno izdanje. Zagreb: Kr. Hrv.-Dalm. zem. vlada, Odjel za bogoštovlje i nastavu.
4. Dadić, Ž. (2000) Egzaktne znanosti. U: Hercigonja, E., ur., *Hrvatska i Europa: kultura, znanost i umjetnost*. Sv. 2. Srednji vijek i renesansa (XIII –XVI. stoljeće). Zagreb: Školska knjiga, str. 741-760.
5. Đuran, K. (2003) Red svete Uršule – sestre uršulinke. U: Đuran, K. et. al., *Varaždinske uršulinke: 300 godina od dolaska u Varaždin*. Varaždin: Gradski muzej Varaždin, str. 7-22.
6. Franković, D. et. al. (1958) *Povijest školstva i pedagogije u Hrvatskoj*. Zagreb: Pedagoško-književni zbor.
7. Herceg, I. (2009) Obrazovanje pavlina u Hrvatskoj. *Spectrum: ogledi i prinosi studenata teologije*, (1-4), str. 30-36.
8. Horvat, B. (2010) Benediktinci i školstvo. *Spectrum: ogledi i prinosi studenata teologije*, (1-4), str. 23-29.
9. Hoško, F. E. (2002) *Franjevačke visoke škole u kontinentalnoj Hrvatskoj*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost.

10. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. *Belostenec, Ivan*. Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža. Dostupno na: <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=6793> [13. studenog 2021.]
11. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. *Pavlini*. Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža. Dostupno na: <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=47152> [20. travnja 2021.]
12. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. *Samostanske škole*. Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža. Dostupno na: <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=54333> [20. travnja 2021.]
13. Kapitanović, V. (2001) Filozofsko učilište i rukopisi u franjevačkom samostanu Gospe od zdravlja u Splitu, 1748-1826. *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine*, 27 (1-2, 53-54), str. 287-320.
14. Korade, M., Aleksić, M. i Matoš, J. (1993) *Isusovci i hrvatska kultura*. Zagreb: Hrvatski povijesni institut u Beču.
15. Krasić, S. (1997) *Dominikanci. Povijest Reda u hrvatskim krajevima*. Zagreb: Hrvatska dominikanska provincija, Nakladni zavod Globus.
16. Krasić, S. (2004). Počeci hrvatskog visokog školstva u okviru ranih sveučilišnih gibanja u Europi. *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti*, 22, str. 121-172.
17. Kujundžić, N. (1994) Prinos benediktinaca hrvatskoj kulturi i školstvu. U: Pranjić, M., Kujundžić, N., Biondić, I., ur., *Uloga Katoličke crkve u razvoju hrvatskog školstva*. Zagreb: Hrvatska akademija odgojnih znanosti, str. 31-35.

18. Lukaš, M., Buljan, D. i Tominac, D. (2008) Gimnazijsko obrazovanje Hrvata u organizaciji crkvenih redova tijekom 16. i 17. stoljeća. *Život i škola*, 19, str. 95-102.
19. Malus Tomorad, I. (2014) *Hrvatski znanstvenici na dvoru Matijaša Korvina* [online]. Zagreb: Odjel za povijest, Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu. Dostupno na: <https://www.starapovijest.eu/hrvatski-znanstvenici-umjetnici-na-dvoru-matijasa-korvina/> [15. listopada 2021.]
20. Martinić-Jerčić, Z. (2016) Tragom Sladine bilješke o franjevačkom školstvu i Badiji. U: Tvrtković, T i Šišak, M., ur., *Zbornik o Sebastijanu Sladi*. Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu, str. 91-116.
21. Merici, A. (1992) *Pravilo. Spomeni. Oporuka*. Zagreb: Provincijalat hrvatskih uršulinki.
22. Munjiza, E. i Lukaš, M. (2013) Od poučavanja kao praktične vještine do samostalne teorije o nastavi. *Život i škola*, 29 (59), str. 19-33.
23. Ostojić, I. (1963) *Benediktinci u Hrvatskoj i ostalim našim krajevima*. Sv. 1. Split: Slobodna Dalmacija.
24. Radelj, P. (1994) Obrazovno djelovanje dominikanaca u Hrvatskoj. U: Pranjić, M., Kujundžić, N., Biondić, I., ur. *Uloga Katoličke crkve u razvoju hrvatskog školstva*. Zagreb: Hrvatska akademija odgojnih znanosti, str. 36-48.
25. Raukar, T. (1997) *Hrvatsko srednjovjekovlje. Prostor, ljudi, ideje*. Zagreb: Školska knjiga.
26. *Samostani u srednjem vijeku*. Zagreb: Profil Klett. Dostupno na: <https://hr.izzi.digital/DOS/773/2844.html> [26. lipnja 2021.]

27. Sekulić, A. (1996) Srednja i visoka učilišta hrvatskih pavlina. *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine*, 22 (43-44), str. 327-342.
28. Sekulić, A. (1997) Sustav visokoškolskog odgoja hrvatskih pavlina. *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine*, 23 (1-2), str. 219-242.
29. Svalina, M. A. i Đuran, A. K. (1979) *Hrvatske uršulinke*. Varaždin: Provincijalat hrvatskih uršulinki.
30. Šanjek, F. (1966) Dominikanci u našim krajevima. *Bogoslovska smotra*, 36 (3-4), str. 712-725.
31. Šanjek, F. (1988) *Crkva i kršćanstvo u Hrvata*. Sv. 1. Srednji vijek. Zagreb: Kršćanska sadašnjost.
32. Šanjek, F. (1996) Kršćanstvo na hrvatskom prostoru. *Pregled religiozne povijesti Hrvata (7.-20.st)*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost.
33. Šanjek, F. (2000) Crkva i kršćanstvo. U: Hercigonja, E., ur., *Hrvatska i Europa: kultura, znanost i umjetnost*. Sv. 2. Srednji vijek i renesansa (XIII – XVI. stoljeće). Zagreb: Školska knjiga, str. 227-258.
34. Urlić, Š. (1919) *Crtice iz dalmatinskog školstva od dolaska Hrvata do g. 1910*. 1. dio, do godine 1814. Zadar: Matica dalmatinska.
35. Vanino, M. (1969) *Isusovci i hrvatski narod*. Knjiga 1. Zagreb: Filozofsko-teološki institut DI.
36. Zaninović, A. (1917) Pogled na apostolsko-znanstveni rad Dominikanaca u hrvatskim zemljama. *Bogoslovska smotra*, 8 (3), str. 262-285.
37. Zaninović, M. (1988) *Opća povijest pedagogije*. Zagreb: Školska knjiga.